





# Kronans öar och skär – några strandhugg

LENA OLOFSSON, *Hugin & Munin Kulturinformation*

Längs hela Sveriges kust finns öar, holmar och skär som sedan urminnes tider tillhör kronan, det vill säga svenska staten. De har ofta spelat en stor roll för sjöfart och fiske.

**N**ORRA VÄDERÖARNA, Utklippan och Malören är tre av 1700 kronoholmar som Statens fastighetsverk förvaltar. 1700 öar – det är nästan obeskrivligt många!

Skärgården och havet har en dragningskraft. Med båt kan vi ta oss nästan överallt. Kanske gå iland vid något fiskeläge, vandra vidare till blankslipade hällar och små sandstränder. Bestiga högsta punkten och titta på fyren och båken, kika på knubbsäl och tobisgrissla. Helt enkelt göra strandhugg på några av kronans öar och skär. Och njuta.

Kronoholmarna är en del av vårt gemensamma kulturarv och förvaltas av Statens fastighetsverk.

Öar som ägs av staten kallas kronoholmar. Begreppet kronoholme går tillbaka till den tid då staten kallades kronan. Många kronoholmar är gamla fiskelägen medan andra kan vara före detta lots- och fyrplatser eller militära anläggningar av nationellt intresse. Kronoholmarna har ofta höga natur- och kulturvärden med lämningar som visar att de nyttjats redan under förhistorisk tid. De varierar i storlek från små kala kobbar till stora öar med både vegetation och bebyggelse. De flesta är havsbundna men de förekommer även i de stora sjöarna Vänern, Vättern, Hjälmaren och Mälaren. Flest kronoholmar finns i Norrbottens, Göteborgs och Bohusläns skärgårdar.

Att förvalta kronoholmar innebär ofta att tillmötesgå aktivt nyttjande och bevarande. Skärgården är ett utflyktsmål och många öar är naturreservat. De kan också ha höga kulturhistoriska värden med lagskyddade fornlämningar och statliga

byggnadsminnen, i enstaka fall även kulturresevat. I miljöer som ofta besöks av allmänheten arbetar SFV med tillgänglighet, allt i enlighet med de förordningar och lagar som finns. Exempelvis har fyrrar och fyrvaktarbostäder som tagits ur bruk restaurerats och fått ny verksamhet. Fiske-lägen som upphört att användas har blivit fritidshus. Byggnader, natur och miljöer bevaras och levandegörs så att de blir en tillgång för oss i dag och i framtiden.

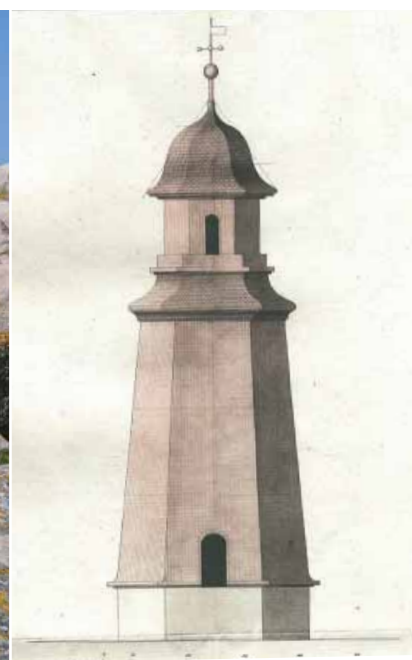
#### KRONOHOLMAR

Kronoholmarna kan spåras tillbaka till medeltiden. Då började kronan göra anspråk på landets naturtillgångar. Fiskeplatser som bevisligen ingen ägde blev kronans egendom. Här hade alla rätt att fiska så länge man betalade en del av fångsten som skatt till kronan. På 1500-talet lät Gustav Vasa förläna många öar till adeln och under stormaktstiden såldes en del ut. Fram till mitten av 1800-talet gällde i stort sett den gamla medeltida fiskerätten vid kronoholmarna, men 1852 infördes en ny fiskestadga som radikalt förändrade förhållandena i utskärgårdarna. De flesta av kronans fiskeskär utbjöds nu till försäljning men de mest värdefulla på Västkusten behölls.

På 1920-talet kom en förfrågan från yrkesfiskare i Göteborg och Bohuslän om fisket på kronoholmarna kunde upplåtas till dem. Frågan utreddes men utan att något beslut fattades. Däremot insåg man att äganderätten måste utredas eftersom den nu var viktig inte enbart ur fiske- och jakt synpunkt. Kronoholmarna hade fått



Norra Väderöarna med sikt mot Ramnö.



Häradsskärs båk byggdes 1745, fasadritning i Krigsarkivet.



ett ekonomiskt intresse som tomtmark för fritidshus och behövde hävdas även ur naturskyddssynpunkt. I dag är det SFV som förvaltar kronoholmarna och i utredningar om äganderätten hävdas det allmännas intresse – kronoholmarna ska vara tillgängliga för alla.

#### VATTENVÄGEN

Bruket av kronoholmar handlar egentligen om nyttjandet av vattnet och då framförallt havet. Det var där föremålet för kungens intresse fanns – den fisk som gav kronan intäkter. Under medeltiden var fisk en betydande handelsvara och havet var den väg varpå varorna fraktades.

Transporter och längre resor skedde förr med båt. Det fanns inga landvägar som kunde mäta sig med vattenvägarna, de kom först i slutet av 1800-talet med järnvägarna. Färderna gick längs kända

leder inomskärs och man seglade bara på dagen. Innan mörkret föll sökte man natthamn och ankrade.

Det krävdes kännedom om vattnen för att segla inomskärs. Flera öar nyttjades som fiskelägen och där fanns fiskare som kände farvatten och grynnor utan och innan. Kustbefolkningens fiskare var sjöfartens första kända ledsagare. De kallades 'kände män' och erbjöd lotsning långt innan ordet lots användes.

#### LOTSEN

Yrkesbeteckningen lots började användas under senare delen av 1600-talet. Grunden för lotsningen hade lagts med Gustav Vasas styrmanshemman. Kronans krigs- och handelsfartyg måste kunna styras säkert, utan grundstötningar, och det blev styrmännens uppgift.

Lotsningen blev statlig 1677 och sor-

terade då under Amiralitetskollegium. Den första viktigare förordningen som reglerade lotsning, utprickning av farleder och skötsel av större sjömärken kom 1696. Sjömärkena var till för lotsarna men större sjömärken som båkar var känningsmärken även för skeppare. Båkarna visade också ofta var lotsar fanns stationerade. Med 1696 års förordning bildades Lotsverket. Lotsningen organiserades först i Stockholms och Östergötlands skärgårdar samt i Ålands och Finlands som då var en del av Sverige. Vid mitten av 1700-talet fanns fyra lotsdistrikt: västra, södra, norra och östra, som var Finland.

År 1667 kom en sjölag som föreskrev lotsplikt för all sjöfart «där lootzmans farvatten är». En taxa fastställdes som baserades på lotsad sträcka och fartygens djupgående. Det krävdes också att lotsen skulle vara utbildad. För varje lotsplats

reglerades hur många lotsar och lotsdrängar som behövdes. Lotsyrket gick ofta i arv från far till son.

#### HÄVRINGE BÅK

Hävringe ligger i Oxelösunds ytterskär-gård, på vägen in till Nyköping. På långt håll ser man öns kännemärke – den sexkantiga båken, krönt med klot och vimpel. Den byggdes 1750–52 enligt ritningar från kronan och blev 19 meter hög. Båken bekostades av Carl Arwedson, borgare i Nyköping. När de första lotsstugorna uppfördes är inte känt men 1813 timrades en ny lotsstuga som ersatte en äldre. På 1880-talet fungerade båken även som fyr genom att en lampa hängdes i ett fönster. År 1891 byggdes två fyrar på Hävringe som också fick fyrbetjäning. Lotsplatsen avvecklades 1979.

Hävringe nämns första gången 1567 då man betalade skatt för fisket vid ön. År 1644 beskrivs ön som ett fiskeskär med stenkummel. Beskrivningen finns i lotschef Johan Månssons Sjöbok, den första detaljerade seglingsbeskrivningen över Östersjöområdet. Där noterades alla sjömärken som fanns: sju båkar, två fyrbåkar, sex kasar, åtta kummel och tre master med tunna. Det var lotsarnas upp-gift att underhålla dessa. De skulle också



Pater Nosters fyr utanför Marstrand uppfördes 1868. År 1977 släcktes den och 2002 togs den iland för en grundlig renovering. Sedan 2007 sprider fyren åter sitt ljus över havet.



hålla egen lotsbåt vars segel bar ett kännetecken - en lodrät röd bård. Fartyg som önskade lots hissade en speciell flagga på främsta masttoppen. Då det var mörkt blossade man efter lots.

#### HÄRADSSKÄR OCH STÅNGSKÄR

Öarna ligger intill varandra i Gryts ytterskär-gård. På Stångskär stod en av de «master med tunna» som noterades i Sjöboken 1644. Hundra år senare hade den ersatts av Häradsskärs båk. År 1758 anges i en skrift att «Häradskär Crono Skär» var lotsställe för 160 à 170 år sedan. Dessa första lotsar var inte bofasta, de var fiskare. En fast lotsstation med lots och lotsdräng kom 1696.

Häradsskär var en av Östergötlands största lotsplatser. Från 1774 och hundra år framåt bodde här som mest sju lotsfamiljer om sammanlagt 30–40 personer.



När ön blev fyrplats 1863 flyttade fyrpersonal till Stångskär. För lots- och fyrpersonalens barn hölls periodvis skola. Livet i ytterskärgården var utsatt och farofyllt. På långfredagen 1815 drunknade lotsålderman Didrik Härström, hans dotter och måg på väg hem från kyrkan i Gryt. De efterlämnade sex små barn. År 1829 spolade en vinterstorm bort alla båtar och sjöbodor med sitt innehåll av redskap, ved och saltströmming.

#### KYRKANS FISKE BLIR KRONANS

Det är som fiskeläge Häradsskär först dyker upp i källorna. År 1490 hade biskop Hans Brask i Linköping män här för att fiska strömming och torsk. Fisket bedrevs säsongvis, det på hösten var viktigast. Under den katolska tiden var fisk det enda kött man tilläts äta under fastan och kyrkan hade många fiskelägen. När Gustav

Vasa blev kung lade kronan beslag på kyrkans egendom, så även Häradsskärs fiske. Säsongsfiske i ytterskärgården bedrevs redan under äldre medeltid då fisk blivit en handelsvara. På öar som Häradsskär hade fiskarna läger för övernattning och i dag kan vi se spåren efter deras enkla bostäder.

#### KUSTERNA TÄNDS

När Lotsverket bildades på 1690-talet förfogade det över 97 lotsplatser och 10 fyrplatser. År 1850 var antalet bemannade fyrplatser uppe i 25 plus ett fyrskepp. Större städer hade egna hamn- och ledfyrrar men de svenska färvattnen var överlag dåligt belysta. Mellan Holmögdad i Kvarken och Örskär i Öregrundsskärgård saknades fyrrar helt.

Förutsättningarna för sjöfarten hade förbättrats radikalt i och med att de för-

sta mer användbara sjökorten kom 1807–1830. De täckte hela svenska kusten och hade en förteckning på över 170 fasta sjömärken. Härmed ökade möjligheterna för skeppare att navigera utan lots.

Som en följd av den industriella utvecklingen under 1800-talet ökade sjöfarten markant. Det ställdes höga krav på utmärkning av farleder liksom större och tydligare sjömärken. Fyrväsendet måste byggas ut och 1849 anställde Lotsverket Nils Gustav von Heidenstam för att leda arbetet.

#### PATER NOSTER PÅ HAMNESKÄR

Pater Nosterarkipelagen med Hamneskär ligger på Västkusten utanför Marstrand. Arkipelagen består av cirka 100 öar som gäckat sjöfarten i hundratals år. Hamneskär försågs 1868 med en Heidenstamfyr – en fyrtyp som utvecklats

av överfyringenjör Nils Gustav von Heidenstam. Den var konstruerad så att den kunde prefabriceras och snabbt komma på plats. Det fanns klara direktiv för hur fyrplatserna skulle utformas och Lotsverket hade även tagit fram ritningar för fyrvaktarbostad och uthus. Fyrbetjäningens byggnader skulle vara rödmålade med vita knutar – på Hamneskär stod de klara för inflyttning 1868.

#### FYRBETJÄNINGENS BOSTÄDER

Fyrarna krävde betjäning dygnet runt och därför även bofast personal. Deras arbets-scheman var indelade i fyratimmarspass. Fotot över Hamneskär förmedlar den karga och ensliga vardag fyrbetjäningen levde med. För att i mesta möjliga mån få lite lä byggdes husen i en fyrkant.

I det nybyggda stora bostadshuset flyttade så personalen med familjer in. Fyrmästaren Carl Julius Olsson hade den största lägenheten på tre rum och kök. Fyrvaktaren Olof Andersson och fyrbiträdet Carl Rosendal fick nöja sig med ett rum och kök var. På vinden fanns en lägenhet som användes som skolsal och lärarinnebostad. Lärarinnan undervisade periodvis på flera fyrplatser. Byggnaden med vit stenfot är den gemensamma matkällaren, bredvid står uthuset och intill den lilla tvätt- och bagarstugan. Vattnet tog man i en brunn som samlade upp regnvatten.

#### VARDAG OCH DRAMATIK

Hamneskärsborna hade långa och tunga vintermånader då de kunde vara isolerade från omvärlden. Säkert var våren efterlängtdad då fisket kunde börja liksom odlingen i de små täppor med jord man fraktat ut från fastlandet. På så vis utökade man både intäkterna och vardagssysslorna.

Ett mer dramatiskt sätt att tjäna extra på var att undsätta vid förlisningar. Räddade man liv kunde belöningen bli utmärkelser och medaljer, vid bärgning av last kunde även bärgarlön delas ut. Trots fyrens sken och mistlurens signal vid dimma fanns det risk för skeppsbrott. På natten den 18 mars 1920 gick briggen Zaima på grund vid Hamneskär. Det var tät dimma och storm. Alla åtta i besättningen fick på sig livbältena, kom i livbåt och räddade sig iland. Vinden ökade till orkanstyrka och besättningen fick tillbringa några dagar hos fyrpersonalen på Hamneskär.



#### TYLÖNS FYRPLATS

Tylön ligger strax utanför Tylösand och är södra Hallands enda ö. Tylöns fyr utvecklades också av von Heidenstam men var ett täckt järntorn. Ritningarna till fyren och fyrvaktarbostaden är signerade L. Fr. Lindberg. Den förste fyrmästaren blev Carl Julius Olsson från Hamneskär som flyttade hit med sin familj när fyren stod klar 1870.

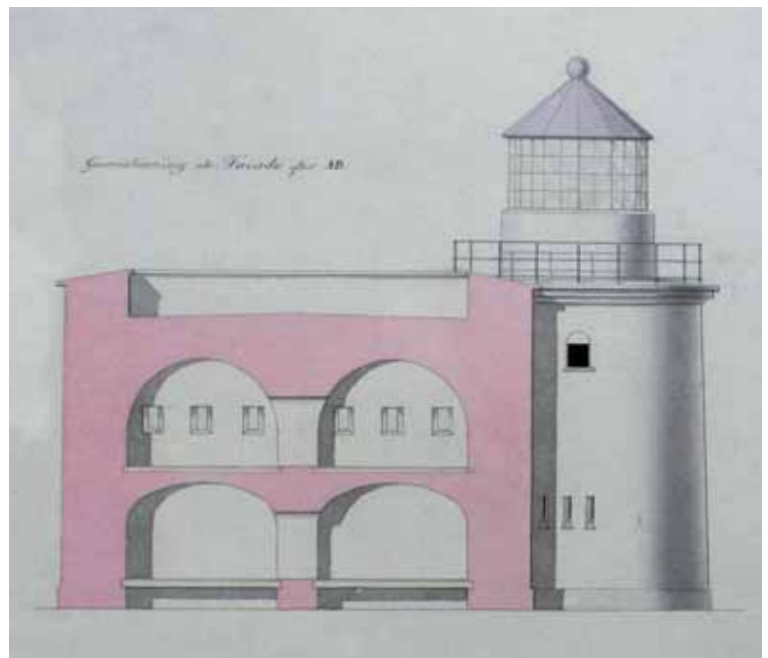
Tylöns fyr lyste i 98 år innan den släcktes för gott – sedan 1968 har den fungerat som sjömärke. Tylön hade sjömärken långt innan fyren byggdes. På öns högsta punkt ligger fyra markanta bronsåldersrösen – byggda för att synas från havet.

Under 1700-talet var Tylön en av de öar kronan upplät till sina båtsmän för fiske. Båtsmännen ingick i försvaret och tjänade örlogsflottan. Tylöns fiskeläge övergavs i slutet av 1700-talet.

Tylön är nog den enda fyrplatsen som har en egen allé! I jämförelse med de karga kronoholmarna i Bohusläns ytter-skärgård är Tylön en grön ö. En stor del är täckt av ljung- och gräshed och där finns även områden med strandängar. Tylön är ett Natura 2000-område och är mest känd för sitt rika fågelliv. Målet är ett långsiktigt bevarande av fisktärna, jorduggla och pilgrimsfalk.

#### NIDINGEN – DUBBELFYRARNAS Ö

År 1658 blev Halland, Bohuslän och Blekinge svenskt. Halland hade upplåtits till Sverige 1645 och därmed blev Nidingen, som haft fyr sedan 1624, en svensk fyrplats. De fyra man övertog var förmodligen de två vippfyror som byggts 1629. Fyrtypen hade konstruerats av dansken Jens Pedersen Grove och bestod av en lång arm som höll upp en järnkorg med



Fyren på Utklippan stod klar 1842. Det var en kombinerad fyr och befästning bemannad av 20 man och fyra kanoner. År 1870 ersattes den gamla fyrlanterninen med en ny fyr av Heidenstams konstruktion. Mistsignaleringen, som ursprungligen skett med en klocka på donjonens tak, ersattes vid slutet av 1800-talet av signalkanoner.

glödande stenkol. Vippfyrarna på Nidingen är de första kända dubbelfyrarna i världen. Att man byggde i par var för att skilja Nidingen från Anholts vippfyr. Men dessa fyrar var av trä och fattade lätt eld. På 1660-talet ersattes de av stenkolseldade järngrytor som ställdes direkt på marken.

Under 1700-talet påtalades att Nidingen behövde bättre fyr men någon ny kom inte till stånd. Istället lät man överintendent Carl Cronstedt rita en mistklocka i en stapel som stod klar 1766. Det blev den första fasta stationen för mistsignalering i världen. År 1811 övertog kronan driften av fyrplatsen och 1832–34 uppfördes dubbelfyrarna av sten. De släcktes 1946 då en ny betongfyr uppfördes. Året innan hade en kassunfyr byggts på ett undervattensrev utanför ön. Under 1970-talet automatiserades fyren och misten. År 1979 avbemannades Nidingens fyrplats.

#### EN FYR I ÖRLOGSFLOTTANS TJÄNST

Fyrarna lyste inte konstant. Under skånska kriget 1675–79 mellan Sverige och Danmark släcktes till exempel Nidingen. Under det stora nordiska kriget 1700–21 framförde svenska örlogs- och handelsflottan önskemål om att landets fyrar skulle hållas tända som vanligt. Behovet av en fyr på Utklippan utanför Karlskrona hade påtalats flera gånger. Men att lysa upp svenska kusten och farlederna kunde ju också gynna fienden.

Karlskrona grundades 1680 och var flottans nya huvudstation och örlogsbas. Läget var strategiskt – mitt i Östersjöväldet. Med flottans etablering påpekades behovet av fyr på Utklippan som omgavs av lömska grund. Där fanns ett stångmärke och 1696 skrev Lotsverket att ön hade en fyranordning. Under 1780-talet förde Amiralitetetskollegium, som var äm-

betsverk för sjöförsvaret och Lotsverket, diskussioner om att bygga en fyr. Orsaken var kriget mot Ryssland och den ökande trafiken från Karlskrona örlogshamn till Finska viken. År 1789 beordrade amiral Ehrenswärd en vippfyr som sköttes av lotsar och som bara fick tändas för flottans behov. Underhållet försumrades men med 1808–09 års krig mot Ryssland togs den i bruk igen.

#### EN KOMBINERAD FÖRSVARSS- OCH FYRANLÄGGNING

År 1836 kom ett direktiv från Karl XIV Johan om att bygga en fyr på Södraskär. Ritningarna av löjtnant Byström vid Mekaniska kåren godkändes av kungen och 1839 kom arbetet igång.

Byggnaden stod klar 1842 och var en kombinerad försvarsanläggning, fyr och optisk telegraf. Med den optiska telegra-



Utsikt från  
Rödkallens fyr.

fen skulle man signalera till Karlskrona om fienden siktades. I försvarsdelen, en så kallad donjon, förlades 20 man som till sitt försvar hade fyra kanoner. För fyrbetjäningen uppfördes bostadshus och uthus och man grävde en brunn där regnvatten samlades upp.

Det fanns också en mistsignal som bestod av en malmklocka på donjonens tak. Den ersattes senare av en fristående klockstapel som i slutet av 1800-talet byttes ut mot två signalkanoner. Vid dimma sköt man två skott i minuten. Kanonerna finns kvar än i dag.

#### MAGI I FISKETS TJÄNST

Bottenviken och Bottenhavet möts i Kvarken, en grundtröskel som varit besvärlig för sjöfarten. År 1760 byggdes en vippfyr på Holmögadd, norr om Umeå. Det var länge den enda fyren längs Bottenvikens

västkust. 1895–96 byggdes Berguddens fyrplats på norra Holmön – vid den här tiden hade Bottenviken blivit ett upplyst farvatten.

Rödkallen i Luleå ytterskärgård blev den nordligaste ön med Heidenstamfyr. Den ser ut som fyren Pater Noster men är inte lika hög. Fyrplatsen anlades 1871–72 med fyrvaktarbostad och uthus. År 1935 fick fyrmästaren en ny bostad; samtliga byggnader omgärdades av en stenmur.

I början av 1800-talet hade Rödkallen fått lotsstation. Den drogs in 1981 och fyrplatsen redan 1974.

Rödkallen var även ett fiskeläge. Hit seglade man från Karlö i Österbotten för att fiska strömming säsongsvis. I slutet av 1700-talet övertogs fisket av borgare från Luleå och på 1760-talet hade Karlö- och Luleborna gemensamt byggt ett kapell. Vid den här tiden rådde kyrkplikt och

eftersom det var långt till sockenkyrkan bestämdes att större fiskelägen skulle ha kapell. Trots gudstron övergavs inte folktron. För att blidka vädrets makter och främja fiskelyckan byggde fiskarna labyrinter – av Rödkallens sju ligger tre nedanför fyren. Norrbottens skärgård är rik på labyrinter, så rik att det är världens labyrinttätaste område!

I anslutning till labyrinterna finns även lämningar efter äldre fiskelägen i form av husgrunder, gistgårdar och båtlänningar. Allteftersom landet höjt sig ur havet har skyddade hamnvikar grundats upp och övergivits för nya lägen. De båtlänningar som stenröjts för att dra upp båtar i ligger i dag en bit upp på landbacken. Bottenvikskusten är långgrund och landhöjningen blir därför markant. Den gör att Luleå kommun ökar sin yta med 2,25 kvadratkilometer per år. Det vattenståndsmärke



som högs in i ett stenblock på Rödkallen 1872 ligger i dag långt upp på torra land!

#### FJÄRRAN MEN NÄRA

Gran är en utpost i Bottenhavet, cirka en mil från Sörfjärden i Gnarp. På öns högsta punkt står det kombinerade fyr- och bostadshuset från 1886. Fyren automatiserades 1968 och personalen drogs in. I dag drivs fyrlampan av solceller – en naturkraft lämplig för ett naturreservat.

Grans naturreservat består av 63 hektar land och 387 hektar vatten. I de grunda vattnen norr om ön finns ett sälskyddsområde. Gran är rastplats för en rad flyttfåglar och häckplats för bland annat tobisgrissla, labb, ejder och tordmule. Den senare intar en särställning – på Gran finns Gävleborgs läns största koloni med tordmule.

Grans högsta punkt ligger 22 meter

över havet. För cirka 2000 år sedan hade toppen stigit upp ur havet och bildade då en liten ö.

Landhöjningen har satt sina tydliga spår längs Bottenhavets kust. På Gran kan man följa de vågformade klapperstensfälten från toppen ner till stranden och se spår efter människornas långvariga nyttjande av ön. I klapperstensfälten finns lämningar efter enkla övernattningskojor – tomtningar – som förmodligen nyttjades vid säljakt på vårvintern. Närmare stränderna finns skytteskåror från senare tiders säljakt med gevär. Den avsnörda vatten spegeln Gammelhamnen talar om en naturhamn, äldre än den som kvarvarande fiskestugor ligger vid. År 1886 fiskade 18 familjer på Gran, 40 år senare bara fyra – landhöjningen hade gjort hamnviken obrukbar. På 1930-talet grävdes hamnen ut för hand och under krigsåren bidrog den till ett stort uppsving för kustfisket. I dag är de flesta fiskestugor fritidshus och sedan 2007 finns här en ny liten hamn.

#### I GÄVLEBOHAMN

Längs Bottenhavskusten har det funnits flera Gävlebohamnar – hamnar där Gävlebor fiskade. Begreppet är lite missvisande för det var inte bara Gävlebor som fiskade där. Fiskarna kom från städer längs Gästriklands kust, Roslagen och Mälaren. De var välbeställda borgare som hade rätt att handla med fisk. Detta fjärrfiske inleddes på medeltiden och upphörde under 1800-talet.

Brämön ligger söder om Sundsvall och dess goda fiskevatten omnämns redan på 1400-talet. Här fiskade kustens bönder strömming fritt men med Gustav Vasa blev fisket beskattat. År 1591 fick Gävlefiskare ensamrätt till fisket, 1621 övergick det till borgare i Sundsvall. Fisket var betydande och ökade hela tiden i omfattning; 1698 fanns 16 fiskebodas, 1828 det dubbla. När fiskesäsongen startade flyttade man ut till Brämön och tog med sig sina kreatur – 50 kor och 110 getter! Lotsarna klagade, deras kor behövde också betesmark.

En annan Gävlebohamn fanns vid Sandvikens fiskeläge på Norra Ulvön, Höga Kusten. Det är det bäst bevarade fiskeläget i Ångermanland och är ett kulturresevat. På 1600-talet fiskade borgare från Torshälla och Gävle här. De kom seglande på våren med familj, pigor och drängar. Båten var även lastad med husgeråd, salt, grisar, höns och getter. På hösten vände de hemåt med säsongens fångst i lasten. Strömmingen hade saltats in och packats



Sandvikens fiskeläge på Norra Ulvön är bevarat som kulturresevat.



På Rödkallen lever den officiella och den folkliga tron sida vid sida. Inte långt från kapellet finns labyrintherna som skulle blidka vädrets makter och främja fiskelyckan.



i tunnor, en del hade syratts.

Den siste fiskaren vid Sandviken lämnade sin sjöbod 1945. Sedan dess har stugorna restaurerats och hyrs i dag ut. Ibland sprider sig väldoft av surströmming över viken – sugen på ett strandhugg bland kronans öar och skär? **KV**